

УДК 81'367.5

ТИПОЛОГІЙНІ ВИЯВИ СТРУКТУРИ КОМПЛЕКСНОЇ ТЕМИ

Проблема устрою мови здавна хвилювала людину, тому граматики є однією з найдавніших наук в історії людства. Тривалий час граматику вивчали у напрямку від форми до змісту, оскільки граматичний лад мови недоступний до прямого спостереження. Мова (і відповідно її граматики) існує як структура у колективному розумі суспільства, який, у свою чергу, складається з мовної компетенції кожного його члена, і реалізується у множині висловлень і текстів. Великі здобутки у дослідженні структурної організації речення дали змогу звернутися до його комунікативної спрямованості, тобто до вивчення того, як ця структурна організація співвідноситься з основною функцією мовлення – передання інформації від однієї людини до іншої. Проблема актуального членування простого речення вже досить добре опрацьована у мовознавстві, але складне речення також є відображенням висловлення і має свої закономірності актуального членування, складніші, ніж у простому реченні. В українському мовознавстві ґрунтовних праць, безпосередньо присвячених актуальному членуванню складного речення, зокрема складнопідрядного детермінантного, ще не було. Саме це зумовлює актуальність нашої статті. Послідовне розмежування мовного і мовленнєвого аспектів актуального членування висловлення дозволяє знаходити в цьому явищі дві взаємопов'язаних, але обов'язкових опозицій: опозицію теми і реми й опозицію даного і нового [3, с. 15]. Перша з опозицій відображає формально виражений за допомогою мовних засобів погляд відправника повідомлення, який членує висловлення на ту частину, яка призначається для збудження у свідомості адресата мови певного вихідного образу (тема), і на ту частину, яка зорієнтована на здійснення пермутації, оновлення цього вихідного образу (рема). Друга опозиція впливає з погляду адресата мови і складається з протиставлення

компонентів висловлення, які означають предмети або події, про існування яких адресату вже відомо (дане), і тих компонентів, що означають невідомі йому предмети або події (нове). Друга опозиція, яка не виражена в тексті, може бути достатньо адекватно виявлена дослідником на підставі аналізу контексту, ситуації спілкування, а також фонду знань, що наявні у всіх членів відповідного мовного колективу [4, с. 20].

При більш детальному розгляді характеристика компонентів висловлення з погляду опозиції даного і нового може включати не дві, а більшу кількість різновидів, тому доцільно підібрати для неї певне загальне найменування. Неважко помітити, що характеристика, що розглядається, фактично відображає, як відносяться компоненти смислу висловлення до знань адресата мови. Оскільки питання про відношення мовного знака до тієї особи або осіб, які користуються мовою, входить до компетенції прагматики, а „місце елемента системи в колі його зв'язків і відношень з іншими елементами цієї системи” є значимістю такого елемента, характеристику, яка нас цікавить, тобто відношення компонентів смислу висловлення до знань адресата мовлення, очевидно, можна позначити терміном прагматична значимість. Основною метою нашого розгляду є види прагматичної значимості, які можуть у різних контекстних умовах поставати з таких тем, що включають у свій склад присудки. Необхідно відмітити одну спільну рису семантичної організації аналізованих висловлень. Присудки, включені в склад теми, втрачають характерне для них значення властивості, ознаки і починають, поєднуючись з іншими компонентами теми, означати події або предмети зображуваної дійсності. При цьому наявність у теми значень дієвості, подійності або предметності залежить від того, який член речення займає позицію в ремі висловлення. Так, якщо в позицію реми включена обставина, то тема, яка охоплює у своєму складі присудок, служить для позначення події, а все висловлення загалом – для характеристики цієї події [1, с. 65-66]: Працювали ми / в інституті. Працювали ми / під керівництвом одного досвідченого викладача, еквівалентні висловленням Наша робота

мала місце в інституті. Наша робота проходила під керівництвом одного досвідченого викладача. Якщо позицію в ремі займає підмет або додаток, то тема висловлення означає предмет, а все висловлення загалом постає спрямованим на ідентифікацію цього предмета [1, с. 292]: На кого ти дивишся? Я дивлюся на твою сестру Надію (= та дівчина, на яку я дивлюся, є твоя сестра Надія). Дещо інша семантика притаманна висловленням аналогічної структури в тому випадку, якщо перед ремами, які входять до їх складу, стоїть сполучник і. В цій ситуації теми означають вже не одиничний предмет, а певну більшість предметів, а все висловлення загалом повідомляє про належність до більшості ще якогось предмета: Щоб утримати сина на суші, знайшов і йому заняття, пов'язане з книжками /О.Полторацький/. 141

Нарешті, якщо в позиції реми знаходиться означення, то тема висловлення означає пов'язаний з певною ситуацією предмет, все висловлення загалом спрямоване на характеристизацію цього предмета: Очі людей раз по раз поверталися на схід, де над чумацьким шляхом з-за лапатих засніжених / лип виплутувалося холодне безкровне сонце /М.Стельмах/ (Очі людей раз по раз поверталися на схід, де над чумацьким шляхом з-за лапатих лип, які були засніжені, виплутувалося холодне безкровне сонце). Особливої уваги заслуговують різновиди прагматичної значимості комплексних тем, оскільки така значущість завжди мотивована їхніми складниками. З-поміж усього загалу можна диференціювати:

1. Тема висловлення означає дане, тобто такий предмет або подію, про існування якої адресату мовлення вже відомо. Різновиди цього типу прагматичної значимості залежать від джерела інформованості адресата про існування певного предмета або події.

- 1.1. Найбільш типовим джерелом такої інформованості є попередній текст. У цьому випадку можна стверджувати, що тема висловлення означає контекстне дане [4, с. 21]. Зіставляючи засоби позначення відомого предмета або події і його репрезентативність у попередньому тексті, слідвідмітити, що тема – контекстне дане може: а) містити присудок, який повторює те, що вже

було використано в передтексті (видові характеристики обох присудків в цьому випадку нерідко виявляються різними): Існують так звані риторичні / запитання. Їх людина ставить для того, щоб означити проблему і своє ставлення до неї /День. – №73. – 23 квітня. – 2004. – С.4/; б) використовувати контекстний синонім раніше згадуваного присудка: Малий яскравий дятел прилітав сюди і раніше. Прилітав, / бо хоч і трудяга дятел, а щоб по пір'їночці, по волосинці гніздечко собі мостити – це вже вибачте /А.Матвієнко/; в) включати в свій склад такий присудок, який співвідноситься з використаним в предтексті позначенням певного предмета або події за допомогою іменника: Княгиня уже всього спробувала – не допомагало. Спроби були марними /Б.Лепкий/.

1.2. Тема-дане може називати і такий предмет або подію, про існування якого адресат був повідомлений без допомоги предтексту, завдяки своєму попередньому життєвому досвіду. В цьому випадку можна говорити, що тема означає так зване емпіричне дане. Теми зі значенням емпіричного даного характерні перш за все для висловлень, що корелюють з відповідними загальними судженнями, тобто для таких висловлень, в яких наявне твердження не про якийсь конкретний предмет або подію, а про кожен член більшості предметів або подій. Зрозуміло, що якщо про існування конкретного предмета або події адресат мовлення, як правило, повинен бути спеціально поінформований, то про наявність насправді цілого класу предметів або подій йому в більшості випадків відомо заздалегідь: Тут, при березі, / доволі- таки старій, / село здавалось чарівною квіткою землі, неба й води /В.Підмогильний/.

1.3. Тема може означати такі предмети або події, факт існування яких не був згаданий у передтексті і разом з тим однозначно впливає з його змісту: Я люблю тебе навіть тоді, коли мені не подобається твоя поведінка. Це приносить мені / страждання /День. – №73. – 23 квітня. – 2004. – С.4/; Уві сні мене вразило моя самотність так, що мені стало шкода самого себе. І я прокинувся у/ сльозах /День. – №73. – 23 квітня. – 2004. – С.4/. У другому

прикладі в першому висловленні не говориться про те, що оповідач прокинувся, однак, той факт, що він спав, однозначним чином припускає, що через певний час сон скінчився. Тому тема другого висловлення I прокинувся я означає подію, яка фактично вже відома адресату мовлення, тобто дане. Джерелом інформованості адресата в цьому випадку є, з одного боку, попередній контекст, а з іншого – життєвий досвід цього адресата, його знання про взаємозв'язок подій в об'єктивній дійсності. Ці причини дозволяють інтерпретувати теми цього типу як контекстно-емпіричне дане.

1.4. Нарешті, можливі і такі теми, коли інформованість адресата мовлення про існування тих чи інших предметів або подій виникає під впливом ситуації повідомлення. Це теми зі значенням ситуативного і ситуативно-емпіричного даного. Про ситуативне дане ми говоримо в тих випадках, коли джерелом поінформованості адресата про існування того чи іншого предмета або події є сама ситуація спілкування, а про ситуативно-емпіричне дане – коли подібна поінформованість виникає в результаті взаємодії ситуації спілкування з життєвим досвідом адресата. Висловлення з темами характерні головним чином для безпосереднього усного спілкування [4, с. 15-16]. В умовах опосередкованого спілкування за допомогою писемних текстів, коли із самої ситуації спілкування впливає лише знання адресата мовлення про існування тексту, який ним сприймається, такі теми однотипні за змістом. Як свідчать спостереження, теми, що включають у свій склад присудки, можуть означати лише контекстно-емпіричне дане. Як правило, вони називають сам процес створення текстів (інформація про те, що такий процес існував, легко виводиться зі знань про існування самого тексту за допомогою життєвого досвіду адресата): Зеленіли свіжою весняною травою / і гори, і круті балки, і луки /І.Нечуй-Левицький/. Можливі також теми, які називають відправника тексту. Однак, висловлення з такими темами характерні головним чином для стилю листів: Дорогі батьки! Пише вам цей лист / ваша донька Ганнуся.

2. Тема висловлення означає нове, тобто невідомий адресату мови предмет або подію. Також необхідно відмітити, що перш за все теми-нове можуть виступати як позначення невизначених об'єктів. Використовуючи слова або словосполучення зізначенням невизначеності (так звані невизначені дескрипції), мовець, як відмічає Н.Д.Арутюнова, „дає зрозуміти, що він має на увазі конкретний предмет, який, однак, невідомий адресату і який, він не повинен ототожнювати ні з яким відомим йому і раніше згадуваним предметом” [1, с. 198]: Місяць, зорі і ніч / так заворожили село, що здається ніколи не розірве воно місячної повені і намітки добрих і недобрих снів /М.Стельмах/. Окреслюючи і визначаючи невідомі адресату мови об'єкти, їхні найменування не передають адресату мовлення ніяких нових знань, оскільки „мінімальний акт пізнання, який зводиться до того, що формується новий образ, який представляється як уточнювальний варіант визначеного вже існуючого образу, тобто раніше встановленого знання”, іменується предикацією. Це визначення предикації видається більш точним, ніж інші, відповідно до якого під предикацією розуміється „віднесення даного змісту, даного предмету думки до дійсності, що здійснюється в реченні (на відміну від словосполучення)” [2, с. 364]. Це останнє визначення, очевидно, потребує уточнень, які дозволили б відрізнити предикацію від референції, що теж визначається як „співвіднесення речень і їх частин із зовнішнім світом”. Можна стверджувати, що теми означають непредикувальне (тобто не пов'язане з передачею нових знань) нове. Для тем, які включають у свій склад присудки, значення непредикувального нового нехарактерне. Означаючи події або ідентифікувальний предмет, а також предмет, пов'язаний з деякою ситуацією, теми завжди мають значення визначеності, тобто таке значення, яке припускає, що адресат мовлення вже повідомлений про існування відповідного предмета або події. Водночас об'єктивно виражене в тексті значення визначеності зовсім не обов'язково збігається з реальною поінформованістю адресата мовлення, тобто зі значенням даності. Постаючи визначеним і водночас новим для адресата,

теми передають цьому адресатові нові знання про існування у зображеній дійсності тих або інших предметів або подій. Однак робиться це імпліцитно, тому що, на думку відправника повідомлення, адресат вже має ці знання. Тому в цьому випадку можна говорити про теми зі значенням імпліцитно предикувального нового [5, с. 160]. Охарактеризуємо формальні і семантичні особливості тем, що означають імпліцитно предикувальне нове.

2.1. Перш за все, такі теми можуть, поруч з новими елементами змісту, включати у свій склад елементи, які означають дане, тобто вже відомі адресату мовлення об'єкти. Смысл імпліцитно предикувальних за допомогою подібних тем повідомлення залежить у цьому разі від того, яке значення вони мають. Якщо темі притаманний характер подійності, то імпліцитно предикувальне повідомлення, як правило, інформує про ознаки чи дії відомого адресату мови об'єкта, тобто виражає відношення характеристики [1, с. 19]: Керівництво знає, як важливо для нормального розвитку користуватися новими технологіями. Вони це усвідомлюють / на саммітах, де інші держави вже показують своє виробництво, яке вони розробляють протягом років /Українська газета. – 2005. – 23 лютого – 1 березня. – С.10/. Тема останнього з висловлень імпліцитно предикуює повідомлення Вони це усвідомлюють / на саммітах. Експліцитно предикуюється лише повідомлення про місце, де відбулася подія, також: Дмитро тяжко переживав перші невдачі. Тільки тепер він нарешті зрозумів, / як тяжко бути керівником, коли треба відповідати за долю людей, що довірили йому своє єдине й неповторне життя /М.Стельмах/. Зіставляючи цих два приклади, необхідно зауважити різний ступінь імпліцитності здійснюваної їхніми темами предикації. Порядок слів „присудок – підмет – додаток” (Вони це усвідомлюють) надає темі першого з висловлень характер членованого в комунікативному плані найменування. Послідовність „підмет – група присудка” (він нарешті зрозумів) у темі другого висловлення, дозволяє на другому ярусі актуального членування виділяти в її складі тему він і рему нарешті зрозумів. Ця особливість теми забезпечує більш послідовне сприйняття її змісту

читачам. У цих прикладах тема включає у свій склад елементи, які означають контекстне дане. Щодо тих випадків, коли тема висловлення означає не подію, а предмет, то з логічного погляду в них завжди можна побачити імпліцитно виражені повідомлення про існування цього предмета, тобто вираження відношень екзистенції [1, с. 18]: У суспільстві теж повинна бути своя критична маса людей... Коли її немає, / тоді починається деградація суспільства /День. – №73. – 23 квітня. – 2004. – С.5/. Імпліцитно предикувальне повідомлення – В таких випадках починається деградація суспільства. Експліцитна предикація служить для ідентифікації повідомлюваної події. Однак оскільки повідомлення про існування певного предмета, пов'язаного конкретними відношеннями з якимось іншим, вже відомим предметом, можна сприймати і як характеристизацію цього відомого предмета, у більшості випадків у досліджуваних темах зручніше вбачати вираження відношень характеристизації. Звичайно така інтерпретація є кращою, якщо в позицію теми винесений не підмет, а додаток: В його скупих, упертих словах була та сила, яка оживляла людей. Так, Дмитро твердіше почав ступати по землі, / бо вона, рідна земля, змочена не тільки потом, але й кров'ю /М.Стельмах/.

2.2. Можливі також такі висловлення, теми яких не мають у своєму складі позначень даного. Дуже часто, хоча не завжди, такі висловлення виступають в абсолютному початку текстів або їхніх самостійних фрагментів. Смысл імпліцитно предикувальних подібними темами повідомлень залежить не тільки від подійності або предметності їхніх значень, але також і того, чи містять вони у своєму складі поруч з іншими компонентами й імена зі значенням означеності. Якщо імен зі значенням означеності у складі тем немає, то кожна з них передає тільки одне повідомлення. Такий стан характерний для тем з предметним значенням. Тому повідомлення, які імпліцитно предикуються подібними темами, як правило, виражають відношення екзистенції: Вечорами тихими, коли спадала літня спека, мальви стояли урочисті / серед золотого надвечір'я, тихо грали чарівну

пісню на своїх чутливих трубах /Л.Цюпа/. Імпліцитно предикувальне повідомлення – незважаючи ні на що мальви стояли урочисті. Якщо у склад теми поруч з іншими елементами входить й ім'я зі значенням означеності, то до інформації, яка імпліцитно передається всім складом теми, додається ще одно – імпліцитно предикувальне за допомогою конкретного імені повідомлення про існування у зображеній дійсності носія цього імені. Це друге зі згаданих повідомлень може мати більший чи менший ступінь семантичної повноти залежно від того, до якої категорії імен відноситься використане в темі ім'я зі значенням означеності. Найбільшу семантичну повноту забезпечують означені загальні назви, а також власні назви: а) Дерев'яні кругляки ослизли так, / що падали іноді навіть ковані коні /П.Загребельний/. Імпліцитно предикувальне повідомлення – 1) У даній ситуації є кругляки; 2) Вони ослизли. б) Козак як не гине на війні, / то ховається в отаку глушину чи монастир /П.Загребельний/. Імпліцитно предикувальне повідомлення – 1) „Існує діюча особа – козак”; 2) Він ховається. Значно меншу семантичну повноту імпліцитно предикованого повідомлення забезпечують особові займенники третьої особи. Повідомляючи про існування у зображуваній дійсності певного суб'єкта або об'єктів, вони водночас не несуть майже ніякої інформації про характер цих об'єктів. Відомості про об'єкт, як правило, можуть бути встановлені адресатом лише з постпозитивних речень тексту: Останню половину сухарика він із'їв / учора зранку, так як немав ані рісочки в роті. Климкошвидко зжував його, забувши навіть, що в нього є сіль /Г.Тютюнник/. Імпліцитно предикувальне повідомлення – 1) Існує якийсь хлопець; 2) Він поснідав зранку. Отже, теми висловлень, які включають у свій склад присудки, залежно від загальної семантики висловлень і від контекстних умов можуть називати вже відомі адресату мовлення з різних джерел предмети або події, тобто дане, а можуть у прихованому вигляді передавати цьому адресату нові знання, тобто означати імпліцитно предикувальне нове. Повідомлення, що імпліцитно передаються темами цього другого різновиду,

можуть виражати відношення екзистенції або характеристичності. Ще один можливий тип прагматичної значимості – значення непредикувального нового – для аналізованих тем нехарактерний. Комплексні теми у своєму вияві не постають рівно рядними, їхній обсяг і структурні типи значною мірою марковані ситуативно-комінкативними завданнями і прямо корелюють з інтенціями адресата. Найрегулярнішим структурним типом комплексної теми слід вважати її препозитивну закріпленість і співвіднесення з позицією підмета або його цілою групою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл [Текст] / Диана Артуровна Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / Ольга Сергеевна Ахманова – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 606 с.
3. Крылова О.А. Спорные вопросы актуального синтаксиса // Коммуникативно-синтаксический и стилистический аспекты анализа текста [Текст] / Ольга Андреевна Крылова. – М.: УДН, 1978. – С. 3-20. 147 2016 - Вып. 2(28). Языкознание
4. Федосюк М.Ю. Данное и источники его появления в высказывании // Синтаксис и стилистика: функциональный аспект [Текст] / Михаил Юрьевич Федосюк. – М. : УДН, 1982. – С. 10-22.
5. Федосюк М.Ю. Скрытая предикация в прозе А.С. Пушкина // История структурных элементов русского языка [Текст] / Михаил Юрьевич Федосюк. – М. : МГПИ, 1982. – С. 154-163.

АННОТАЦИЯ

Лешкова Н.В. Типологическое выявление структуры комплексной темы

В статье исследуются структурно-типологические особенности выявления комплексной темы, раскрывается специфика репрезентации такой темы на уровне предложения.

Ключевые слова: тема, комплексная тема, актуальное членение предложения, высказывание, подлежащее, сказуемое.

SUMMARY

Leshkova N.V. The typical peculiarities of the complex theme

In the article structural and typical peculiarities of the research of the complex theme are found out, the specificity of representing such theme on the sentence level is revealed.

Key words: theme, complex theme, actual division of the sentence, expression, subject, predicate.